

Искуства и поуке из борбених дејстава српске војске у Првом балканском рату

УДК 355.48(=861)“1912/1913“

Мр Славица Ратковић-Костић

Први балкански рат био је наставак низа револуционарних покрета народа Балкана против османлијског феудализма, који је вековима успоравао њихов економски развитак и слободу. Завршен је брзим и катастрофалним поразом Турске. Срби и Црногорци исписали су у том рату светлу страницу у својој борби за слободу и независност. Пожртвованом борбом веома се истакла морално снажна и добро опремљена српска војска. Она је током четвородневних (16–19. септембар) исцрпљујућих борби на граничном фронту код Преполца и Мердара разбила турску одбрану и ослободила Косово и Санџак, у два дана Кумановске битке (24. и 25. октобар) поразила турску вардарску армију, постигла значајан успех у тродневним (3, 4. и 5. новембар) оштрим борбама на гребену планине Бабуне, у Кичевском боју, ванредним пожртвовањем, у жестоким борбама протерала, 6. новембра, турске снаге с алиначког положаја и, на крају, у Битољској бици, у тродневним (16, 17. и 18. новембар) тешким борбама коначно поразила турску војску.

Победе српске војске у Првом балканском рату имају значајно место у историји ратова, како због патриотског и борбеног духа српског народа, тако и због умешног руковођења српском војском. У њима су изражени ратничко искуство, борбена традиција и слободарска свест, па је тај рат, као позитивно завештање наше богате ратне прошлости, још увек интересантан и поучан. Мада су се од тог времена умногоме променили наоружање, тактика, стратегија итд., многа искуства из бојева и битака тога рата, посебно она која се односе на успешно командовање, могу корисно да послуже у нашем новом систему одбране.

Први балкански рат (1912–1913) водиле су против Турске четири балканске државе – Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка – за ослобођење преосталих области и Македоније испод турске власти и протеривања Турске са Балкана, како би Балкан припао балканским народима. То је био наставак низа револуционарних покрета народа Балкана против османлијског феудализма, који је вековима успоравао њихов економски развитак и гушио слободу – наставак ослободилачке борбе балканских народа која је отпочела Првим српским устанком 1804. и грчким устанком 1821. године. Рат је завршен брзим и катастрофалним поразом Турске, која је потиснута на крајњи југоисточни део Балкана, и уништењем османлијског феудалног система у ослобођеним крајевима, што је с гледишта друштвеног развитка најзначајнији резултат тог рата и показује његов прогресиван и ослободилачки карактер.

Поред рушења турске средњовековне тираније и затварања врата немачко-аустроугарском продору даље на Балкан и ка Истоку, Првим балканским ратом је уништен турски и аустроугарски коридор у Санџаку, Косову и Метохији, који је раздвајао братске државе Србију и Црну Гору, које су тада добиле заједничку границу, што за српски и црногорски народ има велики политички и војностратегијски значај. Срби и Црногорци исписали су у том рату светлу страницу у својој борби за слободу и независност. Пожртвованом борбом веома се истакла морално снажна и добро опремљена српска војска. Она је током четвородневних (16–19. октобар), исцрпљујућих борби на граничном фронту код Преполца и Мердара разбила турску одбрану и ослободила Косово и Санџак; у два дана Кумановске битке (24. и 25. октобар) поразила је турску вардарску армију; постигла је значајан успех у тродневним (3, 4. и 5. новембар), оштрим борбама на гребену планине Бабуне и у Кичевском боју; ванредним пожртвовањем, иако изненађена у оперативним размерама, у жестоким борбама 6. новембра протерала је турске снаге с алиначких положаја (Бакарно гумно) и, на крају, у Битољској бици, у тродневним (16. 17. и 18. новембар) тешким борбама на поплављеном земљишту око набујале Црне реке и Шемнице, на Облаковском вису и Кочишту, у жестоким окршајима прса у прса, коначно је поразила турску војску.

Српска друга армија (око 50.000 људи), генерала (доцније војводе) Степе Степановића, ојачана снажном артиљеријом, успешно садејствујући бугарској војсци, водила је тешке борбе око Једрена од почетка новембра 1912. све до његовог пада 26. марта 1913. године. Слабо опремљене трупе српске треће армије, у изузетно лошим временским условима и по беспућу албанских планина, уз велика физичка и психичка напрезања људи, продрле су из ослобођене Метохије на албанско приморје ради помоћи црногорској војсци и изласка Србије на море, а касније, 9. фебруара, садејствовале су црногорској војсци у неприпремљеном и неуспелом нападу на Скадар, који је дотад четири месеца упорно одолевао нападима црногорске војске.

Кумановска и Битољска битка, битка код Алинаца (Бакарно гумно) и друге победе српске војске у Првом балканском рату заузеле су истакнуто место у историји ратова, како по патриотском и борбеном духу српског народа, тако и по умешном руковођењу српском војском. У њима су изражени ратничко искуство, борбена традиција и слободарска свест, стицани кроз неколико векова дугу борбу против турске власти, која је у Првом балканском рату најзад уништена. Значајна су била и стратегијско-оперативна искуства стечена у тим биткама, вођеним у приближно истим условима у којима је, убрзо, вођен Први светски рат (1914–1918). Разумљиво је, зато, што је тај рат, као позитивно завештање наше богате ратне прошлости, и сада интересантан и поучан, јер се у њему могу наћи изванредни примери јунаштва и пожртвовања војника и старешина српске и црногорске војске, на којима се наша омладина и наши војници могу васпитавати у духу

јунаштва и патриотизма. Иако су се од тог времена десиле велике промене у наоружању, тактици, стратегији и другом, многа искуства из бојева и битака тога рата, посебно она која се односе на успешно командовање, могу корисно да послуже у нашем новом систему одбране. Осим тога, значајна су и политичка искуства, пошто је Први балкански рат показао да је у јединству балканских народа огромна снага, која је срушила турску власт на Балкану упркос погрешној процени Немачке и Аустро-Угарске да ће Турска брзо и сигурно победити, на основу чега су те две земље и остале неутралне.

Уочи Балканског рата Србија је чинила велике напоре да се припреми за рат. Ојачано је јединство и борбена спремност српске војске, која је добила модерно наоружање,¹ и посвећивано пуно пажње школовању и образовању старешина. Обвезници свих позива и последње одбране вежбали су сваке године, у празничне дане и у време смањених пољских радова, а сви ђаци и студенти имали су обавезне војне вежбе. Тако су обвезници и омладина стицали основна војна знања и припремали се за рат са Турском.

У рат се ишло као у сватове

Рат против Турске био је добро припремљен и српски народ је био спреман на велике жртве ради коначног националног ослобођења. То се показало већ у току објављене мобилизације (30. септембра 1912), ванредно брзим паљењем великих буктиња на узвишењима и звонима, добошима и пуцањем прангија. Пошто се ослободилачки рат против Турске у народним масама жељно очекивао, целу земљу захватило је велико одушевљење, које је појачано на вест да су и друге савезничке балканске државе мобилисале своје армије. Страни дописници су јављали својим редакцијама о незапамћеном одушевљењу за рат, великом патриотизму и празничном расположењу у српском народу.² У већини пукова скоро сви обвезници су дошли већ првог и другог дана мобилизације. Дошли су не само позвани већ и око 20.000 прекобројних, који су захтевали да их распореде у ратне јединице. Нико није желео да изостане из рата против Турске, па ни обвезници који су били на печалби у суседним земљама. Српска војска имала је у миру око 20.000 људи, а с пуно успеха је мобилисано још око 335.000 људи, више од 21.000 кола, око 50.000 коња и више од 42.000 волова,³ јер су се за тај рат Срби спремали још од колевке. За децу и омладину најлепше и најзанимљивије су биле приче о борбама њихових предака с Турцима. У дечијим играма једна страна је увек проглашавана за „Турке“, па је, често, полиција имала муке да растера завађену децу. Свако дете знало

¹ Ж. Мишић, *Моје успомене*, Војноиздавачки завод, Београд, 1969, стр. 206.

² М. Миленовић, *Дневник наших победа*, Београд, 1913, I, стр. 206.

³ Б. Ратковић, Мобилизација српске и турске војске за Први балкански рат октобра 1912, ВИГ, бр. 1, 1985, 183–205.

је за Краљевића Марка, Милоша Обилића и друге народне јунаке, који су му служили као узор. Најпосећеније позоришне представе биле су оне које су приказивале неку нашу борбу с Турцима. Култу борбе с Турцима, као вековним непријатељима, доприносила су народна предања, с колена на колена, најчешће уз гусле и песме о бунама и устанцима, као и родољубива поезија и историја, које су ђаци и омладина радо изучавали. Тако је, брижљиво негованим борбеним традицијама, кроз векове, створена слободарска свест српског народа и његов високи патриотски борбени дух. Зато је рат с Турском, за ослобођење Санџака, Косова и Метохије – средишта српске средњовековне државе, корена и стожера српске државности и културе, вековима припреман, примљен с незапамћеним одушевљењем у свим слојевима српског народа. У рат, где се животи губе, ишло се као у сватове,⁴ и то, без изузетка, у целој Србији, јер су сви желели да се у борбама покажу као достојни потомци јунака палих на Косову 1389. године. У селима и градовима Србије остали су само старци, деца и жене, које су преузеле све пољске и друге радове, уместо својих синова, мужева и браће. Многи српски војници, из родољубља, понели су у завежљају грумен земље да би у случају погибије, при сахрани, имали у гробу земље из свог завичаја. Они су имали велику подршку својих родољубивих родитеља, што их је подстицало на највеће пожртвовање. У својој књизи *О српским биткама*, Табурно пише: „Дешавало се да отац нађе сина, али син треба да креће у ланац, па и отац иде заједно с њим... Отац се томе радује... Иде без страха и гледа како му син пуца, а онамо је и сам у опасности да погине. Причао ми је један артиљеријски официр:... батерија са положаја отворила ватру на непријатеља; у један мах вели, угледам једног старца где седи поред једног топа.

– Шта ћеш ту? питам га.

– Гледам како ми дете гађа.

– Бежи одмах док те нису убили!

– Немојте; оставите ме да мало уживам, а ако погинем – шта ћеш.

Свој сам век већ проживео.

Поред таквог општег одушевљења, успех је, разуме се, био обезбеђен.⁵

Брзина којом је извршена мобилизација српске војске изненадила је неприпремљену Турску, која је тиме била предухитрена и доведена у неповољну ситуацију, што се убрзо одразило на исход ратних догађаја. То стратeгијско искуство имало је највећи значај. Слично је било у Бугарској (мобилисано 375.000 људи), Грчкој (108.000 – не рачунајући флоту) и Црној Гори, која је мобилисала 35.000 људи.

⁴ Ј. Наумовић, Са гвозденим другим пешадијским пуком „Књаза Михаила“ у 1912, Београд, 1928, 5–12.

⁵ Ј. Табурно, *О српским биткама*, Издавачка књижарница Рајковића и Ђуковића, Београд, 1913, 100 и 101.

Општи савезнички ратни план, с потпуније разрађеном оперативном идејом за сваког савезника није постојао, као ни заједнички савезнички штаб, који би планирао и усклађивао акције на читавом ратишту. Ипак, међусобним уговорима и конвенцијама биле су одређене заједничка политика и стратегија савезника, што је у суштини представљало основу заједничког ратног плана, о којем су они, и поред слободе акције на посебним ратиштима, морали да воде рачуна приликом разраде својих ратних операцијских планова, нарочито Србија и Бугарска, које су биле главни носиоци савеза и рата против Турске.

Савезници су били усвојили заједничку идеју офанзивног рата, која их је обавезивала на офанзиву на свом посебном ратишту ради остварења (пored посебних) општег савезничког ратног циља: да се заједничким напорима свих савезника и свим расположивим снагама потуче европски део турске војске још на почетку рата, пре него што се ојача трупама из Азије. Због такве концепције ниједна од савезница није имала стратегијске и оперативне резерве.

Првобитним турским ратним планом против Балканског савеза, који је израдио немачки генерал фон дер Голц, предвиђено је да турска војска у првој фази буде у дефанзиви док се не заврши мобилизација и концентрација довољно јаких снага, с тим да се Вардарска армија ослања на утврђени штипски рејон и тако стратегијски дочека српску војску. Тај план је био углавном познат српској врховној команди захваљујући обавештајној служби. Њему је саображен и српски ратни план. Међутим, непосредно уочи рата за главнокомандујућег турске војске постављен је Назим-паша, поборник наполеонске стратегије смелости и „офанзиве по сваку цену“, који је, потценивши савезнике и преценивши турске војне могућности, изменио основну замисао доброг ратног плана фон дер Голца и наредио да се пређе у офанзиву и према Бугарској, и према Србији и Грчкој. Очекивао је да ће у стратегијским размерама изненадити војске балканских држава брзим и смелим дејствима, и успехом на самом почетку рата створити погодне услове да у корист Турске интервенишу велике силе. Такав нереалан план довео је убрзо до низа турских пораза. Сходно тој промени идеје ратног плана, турским корпусима, концентрисаним на просторији Скопље–Велес–Штип, наређено је да што пре отпочну операције против српске војске.⁶ Тако је и дошло до изненадне сусретне битке код Куманова и до четвородневних жестоких граничних борби на српско-турској граници према Косову. Било је предвиђено да главне српске снаге оперишу правцем Куманово–Скопље–Штип, црногорске према Скадру, грчке према Солуну, а бугарске снаге на Цариград.⁷ Главне савезничке снаге,

⁶ Ф. Чакмак, *Како је изгубљена Западна Румелија и западни фронт* (предавања на Генералштабној академији), (делимичан превод, библиотека ВИИ), Истанбул, стр. 18–250.

⁷ Б. Перовић и група аутора, *Први балкански рат 1912–1913*, I, Историјски институт ЈНА, Београд, 1959, стр. 207–227.

изузе Црне Горе, која је отпочела рат десет дана пре осталих, истовремено су отпочеле ратна дејства, чиме је пред целим светом манифестована савезничка солидарност. Сем тога, тиме су стављене под истовремени удар све групације турске војске на источном (Тракија) и западном делу балканског ратишта (Македонија).

Црна Гора је прва ушла у рат, тежећи да привуче већи део турских снага и тиме олакша операције осталих савезника. Основна идеја црногорског ратног плана била је да главне снаге у једном налету заузму главни објекат – Скадар, пре него што га Турци утврде и прикупе јаче снаге за одбрану, а помоћним снагама да се офанзивно дејствује ка Санџаку, Васојевићима и Метохији. Али, с тако малим снагама, какве је имала Црна Гора, није било могуће остварити толико постављених ратних циљева. Главнина црногорске војске (мање-више милицијска организација) покушала је да брзим дејствима заузме Скадар, али није успела и поред беспримерне личне храбрости Црногораца. Турска скадарска посада је водила веома активну одбрану, предузимајући честе испаде. Црногорски источни одред сердара Јанка Вукотића ослободио је део Санџака, Васојевиће и, заједно са српском војском, Ђаковицу и део Метохије, а онда се његова главнина пребацила преко Проклетија и ушла у састав главних снага црногорске војске. Њима су се, у опсади Скадра, придружиле и српске приморске трупе које је црногорска влада тражила као помоћ. Скадар је принуђен на предају тек у априлу 1913. године. Међутим, узалудно је изгинуло 10.000 Црногораца, јер су велике силе већ биле одлучиле да град остане у саставу новостворене албанске државе.⁸

Одлучујућа сусретна битка код Куманова

Одлучујућа битка између српских и турских снага у том рату вођена је 23. и 24. октобра 1912. код Куманова. Према ратном плану, Прва, Друга и Трећа армија отпочеле су 21. октобра концентрично наступање преко границе ка Овчем пољу, претпостављајући да ће тамо бити главнина турске војске.⁹ Разбивши турске снаге код Преполца и Мердара, Трећа армија генерала Боже Јанковића ослободила је 22. октобра Приштину, где се, супротно плану Врховне команде, 23. октобра задржала на одмору, пошто су тешке четвородневне граничне борбе биле исцрпљујуће. Степина Друга армија је наступала ка Страцину и Кратову. Прва армија је разбила турске делове на Рујену и Козјаку и 22. октобра увече избила је на положаје испред Куманова и ту заноћила. Према плану Штаба Прве армије (начелник Штаба пуковник, доцније генерал и војвода Петар Бојовић), требало је на тим положајима да остане и у току 23. октобра, и сачека да стигне Трећа армија са Косова, а затим продужи наступање ка Овчем пољу, где се

⁸ М. Ђуришић, *Први балкански рат 1912–1913* (Операције црногорске војске) III, Војноисторијски институт, Београд 1960, стр. 106–346.

⁹ АВИИ, п. 2, к. 5, д. 10 (Мемоар ратног плана).

очекивала битка са главним турским снагама. Због тога нису предузете никакве озбиљније мере за фортификацијско уређење положаја, а ни Коњичка дивизија није упућена у стратегијско извиђање.

Тежећи да преузму стратегијску иницијативу и изненаде српску војску, Турци су, уместо планираног стратегијског дочека на Овчем пољу, прешли у офанзиву с намером да код Куманова туку српску прву армију и продру у Србију. Јаке снаге прешле су реку Пчињу и извеле обухват српског левог крила преко Сртевице. Лево крило Дунавске дивизије првог позива запало је у озбиљну кризу. Развиле су се тешке борбе. Обострани губици били су велики (само 7. и 8. пук имали су око 2.000 избачених из строја). Дунавска дивизија првог позива, упркос изненађењу, успела је да одбије напад четири турске дивизије и да се одржи на положајима. Сутрадан, дејства су настављена. Штаб Прве армије није знао за тешку ситуацију својих снага и наредио је дивизијама да 24. октобра наставе покрет. Командант турске вардарске армије Зеки-паша оценио је да се битка повољно развија, па је наредио својим корпусима да продуже напад. Прва армија прешла је у противофанзиву. Кризу на левом крилу отклонила је Дунавска дивизија другог позива, док је Дринска дивизија првог позива заузела Зебрњак, пробила фронт Вардарске армије на најосетљивијем месту и практично решила битку. Одлучујуће за успех било је изванредно пожртвовање српске војске и самоиницијатива старешина. Иако у току саме битке није довољно утицала на њен ток, српска врховна команда, на челу с генералом (доцније војводом) Радомиром Путником, правилном проценом операцијских праваца и одређивањем довољно јаких снага на најважнијем моравско-вардарском правцу, припремила је услове за успех у бици.¹⁰ Том победом подигнуто је самопоуздање српског народа и војске, што је омогућило нове српске победе (Бабуна, Кичево, Алинци, Битољ) и допринело победама у Другом балканском рату (1913), као и у Првом светском рату (1914–1918). Ипак, због слабе извиђачке и обавештајне службе, српска врховна команда није знала да су Турци потучени и да је битка добијена, па су српске снаге, уместо да наставе с гоњењем, задржане на освојеним положајима, још увек претпостављајући да ће се тек на Овчем пољу сударити са главним турским снагама. Због тога су Турци могли да одступе преко Скопља и Велеса ка Битољу. У току 16. 17. и 18. новембра Прва армија је напала турске положаје код Битоља и поново потукла турску војску, која се, растројена, повукла у Албанију.¹¹

Офанзива – основни вид дејства

Српска војска је током целог рата била у офанзиви (основни вид дејства), док су Турци, и против своје воље, стално, осим на почетку

¹⁰ М. Лазаревић, *Српско-турски рат 1912*, II, Српска књижевна задруга, Београд 1929, стр. 154–262.

¹¹ Ж. Станисављевић, *Битољска операција 1912*, Војно дело, Београд 1952, стр. 36–161.

рата, били у дефанзиви, губећи битку за битком. У том рату је вођен већи број сусретних бојева и судара, до којих је долазило изненада, због рђавог извиђања. Али, редовно су побеђивали Срби, који су били надмоћнији, посебно у погледу морала.

У том рату и српска и турска војска желеле су да противнику нанесу одлучујуће ударце у првим сударима. Срби су сматрали да ће им то омогућити брзина мобилизације, концентрације и стратегијског развоја, а Турци – да ће то постићи изненађењем противника. Због тога су, и једни и други, већ на почетку ангажовали све расположиве снаге, остајући без оперативно-стратегијских резерви.

Извиђачка и обавештајна служба, која има значајну улогу у рату, била је слаба, и то не само у оперативно-стратегијском него и у тактичком смислу. Зато се ушло у рат с много нетачних података о турским снагама, а у току операција наступало се сувише споро и опрезно, па је дозвољавано противнику да се извлачи и онда када је био потучен. Због тога је српска војска, иако је испољила изванредан елан и борбени морал, више пута пропустила повољну прилику да користи постигнути успех. Поново се трошила физичка и психичка снага трупа да би се откриле турске снаге. Посебну неодлучност испољила је Коњичка дивизија, као јединица за оперативно-стратегијска извиђања, али је подбацило и извиђање тактичке дубине фронта и употреба коњице уопште. Иначе, најпоузданије податке српска војска добијала је од месног становништва. Формацијске јединице везе биле су слабе, па се то негативно одражавало на организацију командовања и на садејство јединица и родова. За везу су коришћени курири – коњаници и официри за везу, као и телефони и телеграфи, који су често били у прекиду. Инжињеријске јединице биле су неразвијене и слабо опремљене. Употребљаване су за оправку путева за артиљерију и за подизање мостова. Позадинско обезбеђење није задовољило потребе јединица у исхрани војника и коња, пре свега, због мале носивости воловских кола (комора), рђавих путева и порушених мостова. Поред тога, турска војска је била потпуно исцрпила месна средства. Међутим, санитетска служба је била добро организована. Остварила је запажено збрињавање болесника и рањеника, као и уредну санитетску евакуацију, изузев у току тешког наступања српских одреда кроз Албанију, када се изгладнелим, болесним, уморним и оболелим војницима, који су у маси заостајали, није могло помоћи, јер није било могућности за њихову санитетску евакуацију. Војни санитет (око 300 мобилисаних лекара) на ослобођеној територији (Македонија, Косово и Метохија, Санџак) успешно је обавио и санитетско збрињавање цивилног становништва.¹² Српска авијација је незнатно употребљена само код Скадра, а турска авијација није обавила ниједан задатак.

У биткама је српска војска испољила брзину, упорност и жестину дејстава. Покретљивост јединица, сналажљивост и самоиницијатива

¹² В. Станојевић, *Историја српског војног санитета*, Штампарија Златибор, Београд, 1925, стр. 234.

војника и старешина пресудно су утицали на успех. Међутим, темпо наступања између бојева и битака од око осам километара није био довољан ни за оно време, мада су српске снаге, после Кумановске битке, морале да слома отпор Вардарске армије на Бабуни, код Алинаца и Кичева, и да савладају појас тешко пролазног планинског земљишта. Осим тога, и примена маневра фронталног напада, у оперативном смислу, знатно је успоравала темпо наступања главних српских снага.

Према општем односу снага у бројном и моралном смислу, операције су могле много брже да се развијају. Али, српска команда је била опрезна, што је, поред осталог, било условљено веома неефикасном обавештајном и извиђачком службом у току читавог трајања операција, и то како на тактичком, тако и на оперативно-стратегијском нивоу, а посебно коњичких јединица као органа извиђања.

Прва армија није успела да гоњењем искористи ниједну добијену битку. То је био резултат недовољне обучености нижих тактичких јединица у одржавању додира с непријатељем у борбама и необучености виших команди у планском руковођењу борбеним дејствима здружених јединица, и у коришћењу других борбених ешелона, односно резерви (скоро их и није било), посебно извиђачких јединица.

Пешадија (на нивоу свих формацијских састава) носила је главни терет борби и била основна ударна снага у савладавању турског отпора, без довољне подршке своје артиљерије, али уз подршку митраљеза, који су били веома корисно употребљени. Артиљерија је, истина, дала свој допринос у борбама, али на читавој оперативној дубини нису постојали земљишни услови за њено масовније (јаче) ангажовање и садејство пешадији. Једино је целисходно употребљена малобројна (три батерије) брдска артиљерија.

Пробоји фронта – без примене обухвата и обиласка

Српска војска је остваривала успехе претежно пробојем фронта, а много ређе вештим комбиновањем фронталних напада с обухватним нападима на бок и позадину. Другог дана Кумановске битке, 24. октобра, Прва армија (главнина српске војске) прешла је у противофанзиву, али фронтално, без примене обухвата и обиласка, чиме је турским снагама већ унапред остављена могућност да се извуку испред удара и избегну окружење и уништење. Битка је решена у центру, где је Дринска дивизија првог позива (Ужичани, Ваљевци, Мачвани), главни носилац напада, после тешких борби, успела да овлада Зебрњаком – најважнијим објектом у систему турске одбране. Тако је турски фронт био пробијен. Зеки-пашина Вардарска армија била је поражена, али је српска прва армија, не знајући да се непријатељ налази у веома тешком стању, пропустила да гони турске снаге, чије се повлачење после пораза било претворило у бекство. Тако је битка остала недовршена и, уједно, пропуштена је прилика да се рат на вардарском војишту њоме и заврши. Ипак, турска вардарска армија не само да је била принуђена да

одустане од плана за вођење офанзивног рата против Србије већ је напустила и велики део територије, укључујући и Скопље.

У бици код Прилепа такође је примењен пробој фронта. После пораза на планини Бабуни, турски пети корпус (18.000 људи, 27 топова) посео је алиначки положај, доминантну и топографски јаку одбрамбену линију јужно од Прилепа, са задатком да главнини Вардарске армије створи потребно време за организовање нове одсудне одбране на битољским положајима. Шестог новембра изјутра у Прилепу је почела парада, скоро на домет ватре турске артиљерије, која је, користећи небудност српске команде (није открила присуство турских снага на алиначким положајима), отворила изненадну снажну ватру по Четвртом пуку и деловима Дринске дивизије првог позива, који су се, после параде, без довољно реда и борбене готовости, били нагомилили у пољу, три километра јужно од Прилепа. После краткотрајне пометње, војници су, изузетно пожртвовани, уместо да траже заклон, спонтано, прешли у енергичан фронтални напад потпуно отвореним Прилепским пољем и, мада под жестоком ватром, извели су га у савршеном реду као да се налазе на вежби. Јуришем и борбом прса у прса разбили су турске снаге и присилили их да се повуку преко Црне реке ка Битољу, али су, изненађени у оперативним размерама, у шесточасовним борбама имали 2.150 погинулих и рањених. Тако је ситуација наметнула веома тежак фронтални напад и наступање потпуно отвореним и прегледним пољем ка најјачем делу турских положаја. Командант дивизије, генерал Павле Јуришић Штурм, морао је да прихвати иницијативу пукова пошто је оценио да их у њиховом налету више није било могуће зауставити. Међутим, Коњичка дивизија, која је била на левом крилу, није искористила повољне услове да обилазним покретима избије у позадину турских снага, што је могло имати одлучујући значај с обзиром на то да се цео турски корпус на мосту пребацио преко Црне реке.

Маневар фронталног напада поново је примењен у Битољској бици. Потцењујући могућност Турске, Команда Прве армије је главне снаге (Моравска и Дринска дивизија првог позива) упутила на најјаче турске положаје (Кочиште, Киромарица), у правцу где су биле концентрисане главне турске снаге, уместо обухвата оба турска крила, као повољнијег облика маневра, који је пружао боље услове за брзо остварење успеха. Тим пре што је фронтално нападано на правовремено организовану одбрану и плански систем ватре, на природно веома јаке положаје, фортификацијски ојачане и организоване за одсудну одбрану, чији је предњи крај ишао десном обалом разливених река Шемнице и Црне реке и наслањао се на брдовито и планинско земљиште – на Киромарицу, Кочиште и Облаковски вис. Тај пропуст Команде армије у примени маневра према турском левом крилу покушао је да исправи командант Моравске дивизије другог позива пуковник Милован Недић, али су његове могућности биле ограничене.¹³

¹³ С. Станојевић, *Српско-турски рат*, Београд, Геца Кон, 1928, стр. 164–176.

Према замисли команданта армије напад је требало да почне 17. новембра пробојем турске одбране на правцу Киромарица, али је Недићева деснокрилна Моравска дивизија другог позива (Нишлије, Врањанци, Пироћанци, Топличани, Лесковчани) самоиницијативно прешла у напад већ 16. новембра, овладала Ђаватским превојем и пресекла турску одступницу за Ресан, а изненадним ноћним нападом, 15. новембра, заузела и Облаковски вис. У наставку, српске снаге су крајњим пожртвовањем успевале да задрже Облаковски вис и Ђаватски превој, али су после четири дана борби по беспутном земљишту, без хране, мокри, прозебли војници били потпуно исцрпљени и неспособни да пружају отпор надмоћнијим турским снагама са фронта (од Битоља) и из позадине (од Ресна), које су најзад успеле да ослободе комуникацију преко Ђаватског превоја. Тиме је турским снагама отворен пут за одступање. Када је пад битолских положаја постао неизбежан, оне су се тим путем у току ноћи и повукле ка Ресну, пошто су Дринска и Моравска дивизија успеле да у тешким фронталним борбама заузму Киромарицу и Кочиште и пробију фронт турске војске. До тога не би дошло да је Команда армије, уместо пробоја фронта, предузела обухвате оба турска крила. Тако, турска војска је битку изгубила, али је избегла да буде одсечена и уништена, па се, иако поражена, исцрпљена и деморалисана, повукла у беспутне пределе јужне Албаније, ван домања дејстава српске војске, пошто је у Битољској бици изгубила 13.600 људи.¹⁴ Према томе, остваривање успеха претежно пробојем фронта није било најцелисходније и било је супротно начелима савремене стратегије и оператике да се вешто комбинују фронтални напади с нападима на бок и позадину, уз концентрисање главних снага на решавајућем месту.¹⁵

Ретка примена ноћних напада

Ноћни напади ретко су примењивани, пошто српска војска у миру није обучавана у вођењу ноћних борби. Ипак, командант Моравске дивизије другог позива, пуковник Милован Недић, један од најспособнијих команданата у том рату, самоиницијативно је ноћним нападом заузео Облаковски вис, топографски најзначајнији објекат битолских положаја, који је, у дводневним огорченим борбама, постао тежиште битке, јер је добио пресудан значај.

У току турског противудара, другог дана Битољске битке, 17. новембра, Трећи пук првог позива (Пироћанци), потпуковника Ивана Павловића, извео је око два сата ноћни напад на турске положаје јужно од Облаковског виси. Пошто су извели смену по мраку, неприпремљени за ноћни напад, без потпуних података о непријатељу и организацији његове одбране, батаљони Пироћанаца су кренули с полазних положаја

¹⁴ Зеки-паша, *Моје успомене*, „Ратник“, 1925, св. VIII, стр. 8–52.

¹⁵ Б. Ратковић, *Први балкански рат* (Операције српских снага), II, Војноисторијски институт, Београд, 1975, стр. 208–216 и 477–485.

koji su od turskih rovova bili udaljeni oko 200 metara. U jurišu, brzo su upali u turske položaje, ali su u bliskoj borbi s nadmoćnijim turskim snagama pretrpeli velike gubitke. U svanuće, zbog nepodnošljive vatre i obilaska njihovog desnog krila, Piroћанци su odstupili na polazne položaje.

Potpuno неуспешан bio je ноћни напад српских трупа на Брдицу, код Скадра. Црногорски краљ Никола није дао довољно времена за припрему српских приморских трупа, чак ни да извиде сасвим непознато земљиште, већ је наредио да пређу у напад на добро утврђену Брдицу, неистовремено са црногорским snagama. Дејства су почела у ноћи између 8. и 9. фебруара. Наступало се неописиво тешко, па је командант српских трупа, пуковник Дамјан Поповић, наредио да се заустави неприпремљени напад. Наређење је, међутим, закаснило, па је десна колона наставила да наступа по непознатом мочварном земљишту, по мрклом мраку, до појаса у води. Када су, потпуно изнурени, ступили на јуришно одстојање, војници су пожртвовано кренули на јуриш без подршке артиљерије и без садејства леве колоне, која је, примивши наређење, обуставила наступање. Неопремљени, лопатама и бајонетима, кидали су жичане препреке под турском ватром са блиског одстојања, а када је свануло изложени су још убитачнијој пешадијској и артиљеријској ватри. У том неуспелом ноћном нападу, вођеном без искуства, Срби су изгубили око 1.800 људи, безмало петину од укупно погинулих у току рата.¹⁶

Једно ратно лукавство

Српска војска је ретко користила ратно лукавство. Најзанимљивији пример његове примене десио се приликом ослобођења Призрена, 30. октобра. На Косову, које је обезбеђивала Дринска дивизија другог позива, било је мирно, па је командант дивизије, пуковник Павле Пауновић, упутио у извиђање ка Призрену свој коњички дивизион с намером да, затим, са главним snagama дивизије заузме тај град. Док се дивизија за то припремала у Приштини, грађани Призрена, сазнавши за пораз турске и велике успехе српске војске, договорили су се на збору да се не противе уласку српске војске у Призрен, како би се избегло разарање града. То је једна делегација у Сувој Реци саопштила мајору Селимиру Остојићу, команданту Коњичког дивизиона. Он је, далеко од главнине, са којом су везе биле споре и несигурне, страховао да његових 97 коњаника не буде намамљено у клопку. Међутим, када је обавештен да се албанско племе Љумљани спремају да покољу српско становништво, смело је одлучио да пође на Призрен. То су и његови војници неодолјиво желели јер се радило о ослобађању града славне српске прошлости, старој престоници цара Душана. Пошто је као

¹⁶ Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, *Србија и Црна Гора у балканском рату 1912-1913*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1972, 108-112 и 134-139.

појачање добио тражене две стрелаџке чете, кренуо је са тим малобројним одредом у наступање према Призрену. Тамо се, у међувремену, променило расположење турског и шиптарског становништва, јер га је аустроугарски конзул Прохаска вешто подстицао на отпор српској војсци, обећавајући му заштиту Беча. Ипак, одред је истог дана, око 15 сати, заузео касарну која је доминирала градом. Остојић је издао наредбе за обезбеђење реда и сигурности: забрањен је излазак и улазак у град и наређено је скупљање оружја, а једно мање одељење војника упућено је ка Љуми ради осигурања града са западне стране. Али, у граду је живело око 20.000 наоружаног шиптарског становништва (и 2.000 ненаоружаног српског становништва), а са свих страна су се сакупљали турски војници – дезертери, и непрестано се чула пуцњава из пушака.

Како се помоћ није могла очекивати, командант дивизиона је предузео мере да прикрије састав и јачину својих слабих снага, као и њихов критични положај. Посео је Призрен сам са коњицом и јаким патролама, док је остале снаге, у групама, распоредио на висовима око града. Тамо је предузео више демонстративних мера како би обмануо непријатеља. Шатори су поређани у једну врсту, свуда су запаљене многобројне ватре, а трубачи су непрекидно свирали на разним странама, стварајући утисак о масовности војске. Једини топ којим се располагало био је непрестано у покрету око града. Вешто су протурале лажне вести о јачини снага и о доласку нове војске, па је у ту сврху за снабдевача одређен један Турчин, коме је наређено да свакодневно испоручује 10.000 хлебова и 3.000 килограма меса за војску „која се сваког часа очекује“. Ратно лукавство је успело. Турски и шиптарски војници су остали мирни све док из Скопља није приступила Шумадијска дивизија првог позива и Штаб Треће армије. Најкритичније је било 31. октобра, када је двадесет турских батаљона, са осам топова, повлачећи се од Пећи и Ђаковице, стигло надомак Призрена и поставило бивак на положајима на 10 километара северно од града. Остојић је те ноћи послао неке виђеније Турке да утичу на турског команданта да не улази у Призрен, под претњом да ће српске трупе артиљеријом разорити град. У зору су те турске снаге (21. низамска дивизија) обишле Призрен и одступиле ка Љуми и Дебру. Око 16 сати стигло је мајору Остојићу појачање јачине две чете, са једним топом, што још увек није било довољно за држање Призрена, у којем је постављена српска власт прикупљала оружје од Шиптара. Када су 3. новембра у Призрен ушли шумадијски пукови првог позива, мали призренски одред мајора Остојића упућен је у Ђаковицу, у састав Дринске дивизије другог позива.¹⁷ Иако су га примениле релативно мале тактичке јединице, то ратно лукавство имало је оперативно-стратегијски значај, јер радило се о ослобођењу Призрена – значајног стратешког објекта у Метохији, коју је тек требало ослободити.

¹⁷ Б. Ратковић, *исто*, стр. 245–251.

Турска војска се у више бојева и битака служила преварама, па су српски војници, васпитавани у духу витештва и поштовања војничке етике, у почетку били неопрезни и зато су имали знатне губитке. Први пут се то десило 16. октобра код села Мердара, у јеку жестоких граничних борби за ослобођење Косова. Други пук Моравске дивизије другог позива (Топличани, Лесковчани), напредујући на делу фронта између низамског логора и села Мировце, присилио је турске снаге на свом делу фронта да напусте гранични гребен и, продуживши да наступа под борбом, стигао је на јуришно одстојање. Турци су довели појачања и отворили веома јаку ватру. Командант пука, пуковник Душан Васић, желео је да брзим и енергичним нападом поново протера турске снаге, али, пошто је артиљерија била заостала, морао је да припрему јуриша изведе само пешадијском ватром. Међутим, до јуриша није дошло јер су турски војници прекинули ватру, устали из својих заклона и истакли беле барјачиће у знак предаје. Резервни поручник Милан Поповић, из Лапског четничког одреда, дотрчао је до њих и поздравио се с једним Шиптаром, својим старим познаником из српске предратне четничке акције у тим крајевима. Пошто их официри нису упозорили на опрезност, а истицање белих барјачића довело их је у забуну о предаји Турака, војници Другог пука, реметећи борбени поредак, у нeredу су појурили према турским положајима. Шиптари су ножем убили поручника Поповића и отворили уништавајућу ватру на гомиле изненађених Топличана и Јабланичана, присиливши их да се у нeredу повуку.^{17a} Српска артиљерија и делови Трећег пука (Пироћанци) спречили су турске снаге у покушају да гоне Топличане, а и ноћ је ускоро прекинула борбу, али је Други пук другог позива био дезорганизован и знатно онеспособљен. Тако се почетни успех тог напада на крају завршио неуспехом и губицима Топличана. Поручник Поповић је био први српски официр који је погинуо у том рату.

Преваром су се Турци послужили и првог дана Кумановске битке, 23. октобра. Пошто је имала довољно тачних података о српским снагама пред фронтом и плански припремила битку, турска вардарска армија је изненадним нападом веома угрозила две српске дивизије које су се нашле у првом ешелону српске прве армије. Крајњим пожртвовањем, посебно Дунавске дивизије првог позива (војници из Београда, Пожаревца, Смедерева и Великог Градишта), на тежишту одбране у рејону Младог Нагоричана задржани су напади четири елитне турске дивизије. Нарочито огорчене борбе вођене су у рејону Сртевице, преко које је турска армијска резерва обухватом озбиљно угрожавала српско лево крило. У борбу је уведен Седми пук „Краља Петра I“ (сачињавали су га војници из Београда и околине), чиме је преброђена криза код 18. пука. У борби за плато изнад Сртевице српски војници су кренули

^{17a} Архив ВИИ, кут. 9, д. 12 (Мемоари С. Грујића).

у напад и пришли на 100–200 метара испред турског фронта. У јеку жестоке борбе за тај плато турске јединице су обуставиле ватру и истакле беле заставе, а предњи делови су устали и подигли пушке у вис. На то је командант Седмог пука, потпуковник Александар Глишић, трубом наредио прекид ватре. Група турских официра се издвојила и кренула ка српским положајима. По Глишићевом наређењу, у сусрет им је пошао командант Трећег батаљона, капетан Милисав Недељковић. Пошто су се поздравили, они су га у разговору повели ка својим положајима. Све је изгледало да се ради о преговорима за предају Турака. Тада су турски војници извукли на плато три топа. Дошло је до обостране жестоке ватре. Српске чете, измешане без реда, претрпеле су велике губитке. Погинуо је командант пука Глишић, командант Трећег батаљона Недељковић је заробљен, а командант Другог батаљона, мајор Војислав Николајевић, тешко је рањен. Само захваљујући великом моралу српских трупа, и оних растројених и оних које нису учествовале у том судару, турске снаге су натеране да се у неред у повуку ка реци Пчињи, при чему су напустили топове.¹⁸ Турци су касније више пута покушавали да ту превару понове, али безуспешно, јер је српска врховна команда упозорила своје јединице.

Оперативно-стратејско садејство са савезничком војском

С обзиром на то да је Први балкански рат, био савезнички рат, посебно је значајно било искуство оперативно-тактичког садејства српске и црногорске војске код Ђаковице и Скадра, и српске и бугарске војске код Једрена, али су савезничке војске, у духу заједничке стратегије офанзивног рата, успешно садејствовале и у стратегијском смислу, јер су операције српске војске код Солуна, бугарске ка Цариграду и црногорске ка Санџаку, Васојевићима и Скадру биле међузависне: успех на једном војишту омогућавао је успех на другом, и обрнуто.

Прво непланирано садејство између српске и црногорске војске остварено је у нападу на Ђаковицу 4. новембра. Пошто се српска и црногорска влада нису претходно споразумеле о разграничењу ослобођених територија, већ је свака задржавала оно што је у току операција заузимала, то су обе стране журиле да што више поседну у Метохији. После ослобођења Пећи (где су се први пут радосно и срдечно сусрели српски и црногорски војници) и Дечана, Црногорци су на северној ивици Ђаковице наишли на отпор и одмах прешли у напад, у време када је на косама источно од Ђаковице Дринска дивизија другог позива већ била ступила у борбу. Прикљештени са севера црногорским, а са истока и југа српским снагама, и обасути јаком артиљеријском ватром, Турци су били принуђени да одступе. Тако су савезничке српске и црногорске јединице, заједничким снагама, ослободиле Ђаковицу, мада је касније

¹⁸ Б. Перовић и група аутора, *исто*, стр. 428–430 и 652–656.

било препирки око тога ко је ослободио град и коме он треба да припадне.

Садејство између српске и црногорске војске остварено је и у нападу на Љеш. Из Призрена и Ђаковице, 9. новембра, упућена су у Албанију два српска одреда (око 16.000 људи), у две нападне колоне, да избију у рејон Љеша и Драча, заузму Албанију, као турску територију, и помогну црногорској војсци око Скадра. Пошто због суровог, тешко проходног планинског земљишта није могла да прође пољска артиљеријска и воловска комора, јединице су преформирани на брдски транспорт. Међутим, недостајало је више стотина товарних коња, па је муниција подељена војницима већ премореним од напорних граничних борби, тешких дугих маршева, рђавог времена и неуредне исхране, што их је додатно оптеретило на тако дугом и напорном маршу. После трећег дана, јединице су стално гладовале. Због великих тешкоћа, одреди су, покисли, промрзли, преморени, гладни и боси, за 11 дана једва прешли око 135 километара. Ипак, морал трупа није опао. У петочасовним жестокиим борбама, 18. новембра, нападајући преко отвореног земљишта српске снаге успеле су, у садејству с црногорским трупима, да принуде турску посаду Љеша на предају, заробивши више од 2.000 војника и официра. Турска војска у Скадру је тада потпуно одсечена и остала је у окружењу главних снага црногорске војске.¹⁹

На молбу црногорске владе, српска врховна команда послала је 12 крупових топова и одобрила учешће својих преморених јединица у нападу на Скадар. Али, у нападу на Брдицу (8/9. фебруар), грешком краља Николе, изостало је садејство са црногорском војском, па су српске приморске трупе претрпеле велике губитке.

Успешно садејство остварено је у заједничким операцијама и победи српске и бугарске војске у петомесечној тешкој опсади Једрена. На молбу Бугарске, Србија је тамо упутила Степину Другу армију, па је тако једренска тврђава потпуно окружена. Пошто је из Србије стигло под Једрене нових 34 оруђа најмодерније тешке артиљерије, отпочео је општи напад на тврђаву. После жестоких борби и успешног садејства са бугарским снагама, Степина армија је заузела линију фронта на најјаче утврђеним северозападном и западном сектору и умногоме допринела паду Једрена 27. марта 1913. године. Заробила је 15.000 турских војника и 500 турских официра.²⁰

Значајан допринос победи дала је грчка флота (37 ратних бродова), која је господарила на мору и онемогућила застарелу турску флоту (32 ратна брода). Са базом у Саламини, она је блокирала Дарданеле и главнину турске флоте која је остала у Мраморном мору. Тиме је пресекла турске главне поморске комуникације и онемогућила превозење морем турске војске из Сирије и Јужне Анадолије на Балкан, што

¹⁹ М. Ђуришић, *исто*, стр. 281–331.

²⁰ Д. Миленковић, *Друга српска армија у првом балканском рату 1912–1913*, Војно дело, Београд, 1963, стр. 135–386; А. Барби, *Срби под Једреном*, Београд, Штампарија Доситеј Обрадовић, Београд, 1903, стр. 26–54.

је знатно отежало турску мобилизацију и концентрацију и у току рата онемогућило слање појачања на Балкан. Тиме је олакшала операције српске, црногорске и бугарске војске. У фебруару 1913. грчка флота је обезбедила превозење српског приморског кора из Солуна у Медову, а у априлу његову евакуацију из Љеша и Медове у Солун.²¹

Железнички и поштански саобраћај

Железнички саобраћај одвијао се од првог до последњег дана с највећом прецизношћу, без икаквих закашњења или других незгода. Десетодневни концентрацијски покрети српске војске ка јужном граничном фронту извођени су претежно маршевањем (три четвртине војске), пешке, али је четвртина најудаљенијих борбених делова Дунавске и Дринске дивизије првог и другог позива и Коњичке дивизије превезено железницом, једином железничком пругом нормалног колосека Београд–Врање, капацитета 12 возова дневно. Пуни возови војника кретали су се у правцу југа, а празне композиције су се одмах враћале на север, без застоја, даноноћно. Начелник штаба Врховне команде, генерал (после Кумановске битке војвода) Радомир Путник, одушевљен учинком железничара, који су радили са највећим пожртвовањем, похвалио их је речима да су они одлична четврта армија (Србија је имала три армије). Захваљујући и њима, концентрација је завршена уредно и правовремено, према утврђеном плану, па је српска војска била спремна да отпочне операције. Железница је, затим, успешно наставила да саобраћа током целог рата искључиво за потребе војске.

И цео поштанско-телеграфски саобраћај био је искључиво у служби војних потреба, па ипак су депеше од кућа војницима на фронту стизале после 10–15 дана, а писма скоро никако. Породице војника такође нису добијале њихова писма, а и војна цензура била је веома строга. Војнике је бринуло то што нису имали вести од куће, а они што су остали кући нису знали да ли су на фронту живи и здрави њихови најмилији. Због тога су се, а то је негативно искуство, одмах иза армија, које су брзо наступале, кретале велике групе старца, старица и деце. Са завежљалима на леђима, ишли су ка бојиштима да траже на фронту своје синове и очеве. У возове их нису пуштали, јер је железница саобраћала само за потребе војске, па су из Србије пешке прелазили стотине километара, лутајући од места до места све док на фронту не би нашли своје, ако нису погинули.

Србија је, после нешто више од месец дана ратовања, употребивши све своје војне ефективе и, уопште, све људске и материјалне резерве, победоносно окончала рат против Турске. Турска војска, некада значајна сила, с великим борбеним потенцијалима и искуствима која је стекла у ратовима кроз столећа, била је брзо потучена од удружене

²¹ Грчка војска за време балканских ратова 1912–1913 (делимичан превод, библиотека ВИИ).

војске балканских савезника. Показало се да су балкански савезници познавали стање Турске и њене војске боље од осталих европских држава, којима је у почетку изгледало да се они, улазећи у рат, излажу великом ризику. Резултате рата велике силе су морале да признају.

Велика улога војводе Радомира Путника

Победа у рату са Турском и ослобођење Санџака, Косова и Метохије и Македоније извојевана је захваљујући, пре свега, високом патриотизму и моралу национално монолитног српског народа. Србија је ту победу припремила кроз дугогодишња велика материјална одрицања свог народа. Цела земља пожртвовано је радила да се војска што боље припреми за рат. Међутим, у томе је велики значај и утицај имала веома ауторитативна личност војводе Радомира Путника, који је, налазећи се десет година на челу српске војске, у условима парламентарне демократије, упорно и вешто војску сељачке Србије подизао на европски ниво и припремао за победоносни рат. Био је то сјајан командант, који је у рату био стварни врховни командант с обзиром на то да је номинални врховни командант Петар I Карађорђевић био оперативно пасиван. Путник је веома вешто руководио операцијама, а његова веза са трупамa на бојишту била је редовна, стручна и непосредна. Притом, не треба заборавити да је то било прво ратовање српске војске после несрећног пораза од Бугара 1885. године.

Српске победе и победе балканских савезника показале су да је у јединству балканских народа огромна снага, која се мора респектовати. На путу ка циљу, балканске државе се нису обазирале на Аустро-Угарску, као ни на остале велике силе, које су, настојећи да спрече уздицање малих држава, тежиле, у веома замршеној међусобној борби, да доминирају на Балкану. Оставивши снажан утисак у рату, балканске државе су стекле велики углед у Европи, посебно оснажена Србија, која је постала значајан чинилац на Балкану, с којим су сви озбиљно почели да рачунају. Победе балканских држава су спречиле Аустро-Угарску, до тада доминантни чинилац у балканским питањима, да својом оружаном силом каже завршну реч чим се балкански савезници исцрпу у рату, како је то она предвиђала.

Значајну улогу у ослобођењу балканских земаља испод турске власти имала је подршка коју је становништво ослобођених крајева пружало армијама Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке. Победе Србије и Црне Горе посебно су тешко пале Аустро-Угарској, јер су изазвале национално револуционарно врење у југословенским земљама које су биле у њеном саставу.

*

* *

Велике победе српске и црногорске војске у Првом балканском рату показале су како бројно и технички слабија војска, али задојена

патриотизмом и свесна праведности своје борбе, уз то добро вођена, савлађује све тешкоће и побеђује надмоћнијег непријатеља. Проучавање Кумановске и других битака Првог балканског рата морално нас припрема да, по угледу на своје славне претке, можемо одбранити своју отаџбину иако је непријатељ бројно и технички надмоћнији, јер га је могуће победити ако се развија и усмерава борбени дух нашег народа и искористе стратегијска, оперативна и тактичка искуства из тог, али и других ослободилачких ратова. Та искуства наших прадедова не могу нам дати готове рецепте за победу, јер се ситуације из прошлости не могу поновити у будућности, али нас обогаћују идејама и принципима који су проверени кроз ратну праксу. Изучавањем тих драгоцених искустава старешински састав обогаћује своју војну културу, стиче смисао за комбинације и способност предвиђања, тако да се може брже и лакше сналазити у сложеним условима рата, правилно процењивати ситуацију и доносити целисходне одлуке.